

Жаһандық милитаризация жағдайындағы Орталық Азия елдері

Канат МАХАНОВ

Еуразия ғылыми-зерттеу институты, Қазақстан

Стокгольм халықаралық бейбітшілікті зерттеу институтының (SIPRI) деректеріне сәйкес, 2022–2024 жылдар аралығында әлемдік әскери шығындар бұрын-соңды болмаған деңгейге жеткен. Жыл сайын тұрақты өсім көрсетіп, 2,4 триллион АҚШ долларынан асқан бұл шығындар жаһандық жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) шамамен 2,3 пайызына тең болды. 2024 жылы бұл көрсеткіш 2,5 пайызға дейін көтеріліп, Қырғи қабақ соғыстың аяқталуынан бергі ең жоғары деңгей ретінде тіркелді. Сол жылы әскери шығындар жалпы мемлекеттік шығыстардың 7,1 пайызын құраса, жан басына шаққандағы әскери шығын 334 АҚШ долларына жетіп, 1990 жылдан бергі ең жоғары көрсеткішке жетті (SIPRI, 2025). Бұл өсім үрдісі әлемнің дерлік барлық өңірлерінде байқалды, алайда әсіресе Еуропа, Шығыс Азия және Таяу Шығыс аймақтарында қарқынды өсу байқалды.

Ресей–Украина соғысы немесе Таяу Шығыстағы қайталанып отыратын шиеленістер сияқты жалғасып жатқан қақтығыстар бұл динамикалардың негізгі қозғаушы күші ретінде қарастырылғанымен, аталған өсімнің алғышарттары бұл дағдарыстардан әлдеқайда бұрын қалыптасқан еді. Жаһандық милитаризация үрдісі Таяу Шығыстағы созылмалы тұрақсыздық, Үнді–Тынық мұхиты аймағында күшейіп келе жатқан АҚШ–Қытай бәсекелестігі, жаңа өңірлік қорғаныс құрылымдарының пайда болуы, климаттың өзгеруі мен әлсіз басқару факторларына байланысты қауіпсіздік қатерлері, сондай-ақ қару-жарақты жаңғыртудың қайталанатын циклдері сияқты әртүрлі факторлардың ықпалымен күшейіп отыр.

Жаһандық милитаризация ауқымды үдерісі халықаралық қатынастар теориясында жиі «қауіпсіздік дилеммасы» ұғымы аясында қарастырылады. Бұл ұғым мемлекеттердің өз қауіпсіздігін арттыруға бағытталған

әрекеттерінің тізбекті реакция туындататынын білдіреді. Мемлекеттер әдетте қорғаныс мақсатында әскери әлеуетін арттыру немесе одақтық байланыстарын нығайту сияқты шаралар қабылдағанда, басқа мемлекеттер бұл ниеттерді толық түсіне алмай, оларды шабуыл жасауға бағытталған қадамдар ретінде бағалауға бейім болады. Мұндай қабылдау қарсы тараптың да өзінің әскери әлеуетін арттыруына себеп болып, алғашқы мемлекет үшін қайтадан қауіп ретінде қабылданады. Осылайша қалыптасатын циклдік динамика сенімсіздіктің және өзара қаруланудың біртіндеп тереңдеуіне, халықаралық шиеленістердің күшеюіне және тіпті қасақана агрессиялық ниет болмаған жағдайда да қақтығыс қаупінің өсуіне әкеп соғады.

Орталық Азия аймағы айтарлықтай әскериленген геосаяси ортада орналасқан. Өңір Ресей мен Қытаймен, сондай-ақ жанама түрде Түркия арқылы НАТО-мен көршілес. Сондай-ақ, саяси билік негізінен жартылай әскери құрылымдар арқылы жүргізілетін Ауғанстанмен де шекаралас. 2024 жылы өңірдің жалпы әскери шығындары шамамен 1,9 миллиард АҚШ долларын құраған; бұл 2023 жылмен салыстырғанда 5,5 пайызға төмендеу және соңғы тоғыз жыл ішінде жалпы 25 пайызға азаю екенін көрсетеді (uz.kursiv.media, 2025). Мұндай қысқару Орталық Азияны «қауіпсіздік дилеммасы» аясында құрылымдық және қолайсыз позицияға орналастырады, себебі өңірді қоршап тұрған дерлік барлық күштер ЖІӨ-лерінің едәуір бөлігін қорғанысқа бөліп, милитаризация үрдісін тұрақты жүргізуде. 2024 жылы Ресейдің әскери шығындарының ЖІӨ-ге қатынасы шамамен 7,1 пайыз деп бағаланып отыр. Ал бұл көрсеткіш Қытайда 1,7 пайыз, Иранда шамамен 2,0 пайыз, Үндістанда 2,3 пайыз және Пәкістанда 2,7 пайыз деңгейінде (SIPRI, 2025).

Соған қарамастан, Орталық Азияның жалпы әскери шығындары 2024 жылы 6,57 миллиард АҚШ долларына жетіп, өңір ЖІӨ-нің тек 1,32 пайызын құрады. Өңір ішінде айтарлықтай айырмашылықтар бар: Тәжікстанның шамамен 446 миллион долларлық әскери шығындары оның ЖІӨ-нің 3,14 пайызын құрап, салыстырмалы түрде өңірде көш бастап тұр. Мөлшер бойынша Өзбекстан 2,8 миллиард долларлық әскери шығынмен (2,44%) алдыңғы орында болса, оны 2 миллиард доллармен (0,69%) Қазақстан, 1,1 миллиард доллармен (1,77%) Түрікменстан және 222 миллион доллармен (1,27%) Қырғызстан қуады (Uz.kursiv.media, 2025; Дүниежүзілік банк, 2025). Орталық Азияда әскери бюджеттер соңғы жылдары жалпы өсім көрсетіп, жаһандық тенденцияларды қайталағанымен, бұл өсімнің көлемі мен қарқыны өңірді қоршаған күштердің тез өсімімен салыстырғанда шектеулі болып отыр. Сондықтан аймақтық қақтығыс қаупі, әсіресе шешілмеген жер және ресурс мәселелеріне байланысты, кейде қоршаған ірі державалардың сыртқы агрессиясына қарағанда жоғары болуы мүмкін.

Орталық Азиядағы қарулы күштердің тағы бір шектеуі – Кеңес Одағы ыдырағаннан бері айтарлықтай модернизация жүргізілмегендігі және әскерлердің көбіне ескірген құрылымдарға ие болуы. Бес мемлекеттің барлығы 1991 жылы кең, бірақ ескірген қару-жарак қорын қабылдаған; бұл қор бүгінгі күнге дейін қолданылып отырған Кеңес дәуіріне тән ұшақтар, бронды көліктер, артиллериялық жүйелер және әуе қорғаныс элементтерінен тұрады. Бұл құралдардың едәуір бөлігі қазіргі кезде 30–50 жылдық жас аралығында болып, шектеулі модернизация, қосалқы бөлшектердің жетіспеушілігі және заманауи платформалармен нашар үйлесімділік сияқты мәселелермен сипатталады. Өртараптандыру әрекеттері басталғанымен, негізінен Түркиядан (әсіресе ұшу аппаратсыз ұшақтар мен электрондық жүйелер) және Қытайдан (көліктер мен ұшу аппаратсыз ұшақтар) жеткізілген материалдармен шектеліп отыр. Дегенмен, жалпы жеткізу көлемі әлі де төмен деңгейде. Орталық Азия мемлекеттері бірігіп, жаһандық қару импортының 1 пайызынан әлдеқайда азын құрайды (SIPRI, 2024) және бұл көрсеткіш 2022 жылдан кейін тек аздап артты. Сондықтан әскери модернизация өңір үшін стратегиялық

басымдық емес, ұлттық қорғаныс күнтәртінде екінші деңгейлі мәселе болып қала береді.

Орталық Азиядағы жергілікті қорғаныс өнеркәсіптері негізінен жеңіл қару-жарак өндіру, негізгі құрастыру және жөндеу қызметтерімен шектеледі; ешбір мемлекет заманауи танк, ұшақ немесе зымыран жүйесін жобалау не өндіру мүмкіндігіне ие емес. Бұл саладағы ең ілгері мысал ретінде Қазақстанды атауға болады; алайда бұл көбіне Түркия мен Оңтүстік Африкамен бірлескен жобаларға сүйенеді және технологиялық егемендік мұнда да едәуір шектеулі. Өңірдің жалпы әскери-өнеркәсіптік өндірісі жылына бірнеше жүз миллион доллар деңгейінде қалып, негізінен төмен күрделіліктегі өндіріс пен лицензияланған құрастыру процестеріне шоғырланған. Орталық Азия мемлекеттерінің ешқайсысы жоғары деңгейлі қорғаныс жүйелерін өндіре алмайды, ал жергілікті өнеркәсіптер құрылымдық тұрғыдан сыртқы технологиялық компоненттерге тәуелді болып қала береді. Бұл тәуелділік өңірдің жалпы әскери осалдығын күшейтіп, көршілес державалар арасындағы қарулы күштердің өсуімен қалыптасқан қауіпсіздік ортасында Орталық Азияны салыстырмалы түрде әлсіз әрі қорғаныс әлеуеті шектеулі күйге түсіреді.

Әскери ынтымақтастық тұрғысынан Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Түрікменстанды біріктіріп қарау дұрыс болмас еді. Себебі бес елді қамтитын біртұтас Орталық Азия қорғаныс шеңбері немесе көпжақты әскери одақ жоқ. Оның орнына қауіпсіздік ынтымақтастығы бөлшектенген құрылымға ие болып, көбінесе таңдаулы екіжақты келісімдер немесе Ресеймен Бірлескен Қауіпсіздік Келісім Ұйымы (БҚКҰ), Қытаймен Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ), Түркиямен Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) сияқты сыртқы бағыттар арқылы қалыптасады. Бұл әртүрлілік тек қауіп-қатерді қабылдаудағы айырмашылықтарды ғана емес, сонымен қатар өңірдегі сыртқы саясат бағытының бір-бірінен айқын ерекшеленетінін де көрсетеді. Орталық Азия мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастар жалпы үйлесімді болса да, әртүрлі кезеңдерде жасырын шиеленістер туындауы мүмкін; тіпті жақындағы Қырғызстан мен Тәжікстан арасындағы шекара даулары сияқты жағдайларда кейде ашық қақтығыстарға ұласады. Шекараны айқындау процесіндегі

шешімін күтетін мәселелер, әсіресе халықтығыз орналасқан оңтүстік аймақтардағы анклавтар, кіріктірілген елді мекендер және су немесе жайылым сияқты шектеулі ресурстарға бәсеке, кезеңдік дауларға себеп болады. Сондықтан шешілмеген жер және ресурс мәселелеріне негізделген аймақтық қақтығыс қаупі кейде қоршаған ірі державалардың сыртқы агрессиясына қарағанда жоғары болуы мүмкін.

Орталық Азия мемлекеттерінің стратегиялық жағдайлары ескерілгенде, қарулы күштердің жан-жақты модернизациясы ұзақ мерзімді басымдық болып қала береді. Әр мемлекет біртіндеп жетілдіру жұмыстарын жүргізгенімен, соңғы деректер көптеген елдердің 2024 жылғы жаһандық әскери шығындардың орташа көрсеткіші – ЖІӨ-нің 2,5 пайызынан аз қаржы бөлетінін көрсетеді. Бұл өңірдің инвестиция қарқынының жаһандық әскери трансформация тенденцияларымен сәйкес келмейтінін аңғартады.

Осы тұрғыда, жабдық көздерін әртараптандыру, жаңа технологияларды енгізу және мүмкін болатын салаларда өндірісті жергілікті деңгейге шығару сияқты тиімді модернизацияны қолдайтын қорғаныс шығындары деңгейіне жету қажет. Бұл, өз кезегінде, қауіпсіздік ортасында қарулы күштерін қабілетті және бейімделгіш етіп жасауды көздейтін Орталық Азия үкіметтері үшін барған сайын маңызды болуда. Бұл контексте қауіпсіздік саласында Түркиямен бар ТМҰ институционалдық шеңбері арқылы ынтымақтастықты кеңейту бірқатар себептермен ең қолданбалы және тиімді жол ретінде көрінеді. Түркия Ресей–Қытай күш балансында сенімді серіктес ретінде орналасып, бұл Орталық Азия үкіметтерінің тепе-тең дипломатия парадигмасымен үйлеседі. Сонымен қатар, Түркия мен өңір арасындағы 30 жылдық тұрақты ынтымақтастық аталмыш міндеттемені қолдай алатын институционалдық негіз жасайды. Түркия қорғаныс өнеркәсібі әлеуетін белсенді түрде кеңейтіп, жаһандық нарықта сенімді, сапалы әскери техника жеткізушісі ретіндегі орнын нығайта түсуде. Шындығында, Түркияның қорғаныс экспорты төрт жыл ішінде 2,3 миллиард доллардан 7,1 миллиард долларға дейін өсіп, үш еседен астам артқандығы, Түркияны ұлттық қорғаныс

өнеркәсібін күшейтуді көздейтін Орталық Азия елдері үшін үлгі ретінде көрсетеді (Динчел, 2025). Осы тұрғыда ынтымақтастықты тереңдету әртүрлі бағыттарда жүзеге асуы мүмкін: офицерлерді даярлау және операциялық тәжірибе алмасудан бастап, кейбір әскери жабдық түрлерін жергілікті деңгейде өндіруге дейін. Қорытындылай келе, өңірлік қауіпсіздік динамикасы жылдам өзгеріп отырған кезеңде Түркиямен тереңдетілген қорғаныс ынтымақтастығы Орталық Азия мемлекеттері үшін ұзақ мерзімді модернизация мен стратегиялық тепе-теңдік тұрғысынан шешуші мүмкіндік.

Дереккөз:

Динчел Сердар (2025). Түркияның қорғаныс саласы Еуропадағы қайта қарулану процесінде негізгі актор ретінде алға шығады. Сілтеме: <https://www.aa.com.tr/en/europe/explainer-turkiye-s-defense-sector-emerges-as-key-in-europe-s-rearming/3650271?utm>. Қаралған күні: 08.12.2025.

Дүниежүзілік банк деректері (World Bank Data, 2025). ЖІӨ (ағымдағы АҚШ доллары). Сілтеме: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>. Қаралған күні: 18.09.2025.

SIPRI (2024). Халықаралық қару-жарақ тасымалындағы тенденциялар, 2019–2023. SIPRI Ақпараттық ескертуі, наурыз 2024. Сілтеме: <https://www.sipri.org/publications/2024/trends-international-arms-transfers-2019-23>. Қаралған күні: 18.09.2025.

SIPRI (2025). Әлемдік әскери шығындардағы тенденциялар, 2024. Сілтеме: <https://www.sipri.org/publications/2025/sipri-fact-sheets/trends-world-military-expenditure-2024?utm>. Қаралған күні: 18.09.2025.

SIPRI (2025). Әлемдік әскери шығындардағы тенденциялар, 2024. Сілтеме: https://www.sipri.org/sites/default/files/2025-04/2504_fs_milex_2024.pdf?utm. Қаралған күні: 20.09.2025.

Uz.kursiv.media (2025). Орталық Азия 2024 жылы қорғанысқа қанша жұмсады? Сілтеме: <https://uz.kursiv.media/en/2025-05-01/how-much-did-central-asia-spend-on-defence-in-2024/>. Қаралған күні: 18.09.2025.

Uz.kursiv.media (2025). Өзбекстан қорғаныс шығындарында көршілерін артта қалдырды. Сілтеме: <https://uz.kursiv.media/2025-03-19/uzbekistan-oboshel-sosedej-po-zatratam-na-oboronu/>. Қаралған күні: 18.09.2025.